

M. Daukšos raštų atsiradimo aplinkybės

Anželika SMETONIENĖ
Lietuvių kalbos institutas

Renesanso metu Europoje pradėta vis daugiau dėmesio skirti tautos sąvokai. Lietuvoje vienas pirmųjų (be M. Strykovskio, A. Goštauto ir kt.) apie tai svarstė M. Daukša, anot kurio, kiekvieną tautą jungia kalba, savi papročiai bei tėvų žemė. Apie pastarosios ryšį su tauta XX a. itin domėjosi J. Girnius. Jis pasmerkė kosmopolitinį principą, kad „kur gerai, ten ir tėvynė“, tačiau pabrėžė, jog žemė, kurioje gyvena tauta, nėra ir negali būti vienintelis jos egzistavimo pagrindas, nes tautiškumas yra kažkas daugiau: „Palikdami Lietuvos kraštą, dar nepalikome pačios Lietuvos“ (Girnius 1995, 72). Taip pat jis teigė, kad „kol Lietuvą mylime, tol joj mūsų dvasia ir lieka“ (Girnius 1995, 72). O štai M. Daukša tada, XVI a., svarbiausia tautos dalimi laikė kalbą.

Pirmiausia reikia suprasti, kokios nuotaikos vyravo XVI a. Lietuvoje ir iš kur atsirado M. Daukšos požiūris. Lietuvių kalba, nors dažnai taip įsivaizduojama, XVI a. nebuvo skirta vien žemiesiems visuomenės sluoksniams bendrauti, tačiau dėl susiklosčiusios politinės padėties oficialia LDK raštų kalba tapo rašytinė rusėnų. Pastarosios pozicijos suklibėjo dar iki Liublino unijos (1569 m.), o po jos lenkų kalbos įsitvirtinimas viešajame ir asmeniniame didikų gyvenime įgavo pagreitį. Vis dėlto svarbu pabrėžti, kad kalbos pasirinkimas LDK buvo vedinas ne ideologija, o pragmatiškumu: iki Liublino unijos Lietuva turėjo įsilieti į Europos foną, todėl politiniam bendravimui buvo vartojamos artimiausių kaimynų kalbos arba tradicinė lotynų, o susikūrus Abiejų Tautų Respublikai kelių kalbų vartojimas buvo

neišvengiamas. Pavyzdžiui, paliudytas ir Jono Radvilos I teiginys laiške, kad nors jis esąs lietuvis ir Lietuvoje gimęs, privaląs kalbėti lenkiškai, o juk žinoma, jog šis žmogus pasisakė už Lietuvos nepriklausomybę ir jo vartojamos kalbos pasirinkimas tebuvo apskaičiavimas bei mažai ką turėjo su politinėmis pažiūromis (Niendorf 2010, 58-59). Net lenkiškai kalbėjusi aukštuomenė buvo išsaugojusi lietuvišką savimonę, kurios vienu iš pagrindų nebuvo kalba, o greičiau valstybinis, regioninis ir iš dalies konfesinis identitetas (Temčinas 2009, 55). Taigi, Lietuvos didikų savimonė XVI a. buvo lietuviška ir lietuvių kalba dar tarp jų skambėjusi, tik ji buvo nustumta į antrą planą, o tarp kitų sluoksnių žmonių ji vis dar buvo užėmusi svarbiausią poziciją.

Ir štai tokia politiniame Lietuvos fone pradėjo sklisti ir reformacijos atgarsiai, labiausiai čia pasireiškę apie 1570 m. Daugelio spaustuvių LDK atsiradimas susijęs su Reformacijos šalininkų atsiradimu čia dar 1530 m. Kai kuriems didikams reformacijos idėjos ypač patiko, nes būtų suteikusios nemažai su politika susijusių privalumų. Siekdama užkirsti kelią sparčiam reformacijos plitimui, katalikų bažnyčia pradėjo prieš ją nukreiptą veiklą. Kadangi viena iš reformacijos idėjų buvo kreipimasis į žmones jų gimtosiomis kalbomis, knygos jomis buvo būdas tikėjimo tiesoms skelbti. Katalikų bažnyčia reagavo į reformatų veiklą, todėl pirmosios knygos lietuvių kalba atsirado dėl Reformacijos judėjimo ir katalikų priešinosi jam. Religinės kovos, polemikos vyko ir spausdintu žodžiu, todėl galiausiai ir lietuvišku. Spausdintos knygos lietuvių kalba buvo viena iš sąlygų tikėjimui skleisti, kas tik patvirtina, jog lietuvių kalba, nors nebuvo kanceliarinė, suprantama buvo ne tik valstiečiams. Net pirmųjų knygų lietuvių kalba pasirodymas atspindi konfesinę polemiką: 1595 m. pasirodė katalikiškas M. Daukšos katekizmas, po trejų metų - reformatoriškas M. Petkevičiaus katekizmas; 1599 m. buvo išleista M. Daukšos postilė, o 1600 m. pasirodė reformatų atsakas į ją - Morkūno postilė.

Taigi, esant tokiai politinei ir konfesinei padėčiai XVI a. pab. Lietuvoje ir veikė M. Daukša, paruošęs pirmąją LDK knygą lietuvių kalba - 1595 m. Vilniuje išleistą „Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvs“ (1595 m.). Yra žinomas vienintelis išlikęs M. Daukšos katekizmo egzempliorius, rastas 1884 m. Vilniaus viešojoje bibliotekoje. Tikriausiai katekizmas buvo išleistas nedideliu tiražu.

XVI a. katekizmai buvo pagrindinė priemonė katalikybei skleisti. 1566 m. buvo sudarytas pirmasis oficialus Romos katekizmas, bet tuo pačiu metu plito ir

nedidelės apimties pamokymai, skirti plačiam tikinčiųjų ratui. XVI a. religijos žinioms gilinti ypač rekomenduoti jėzuitų katekizmai: Petro Kanizijaus, Roberto Bellarmino ir Jokūbo Ledesmos (Korzo 2004, 149). Pastarasis buvo išverstas į lenkų kalbą, o iš šios M. Daukšos – į lietuvių. Žinoma, kad versta buvo iš dabar Krokuvos Čartoriskių bibliotekoje saugomo Ledesmos katekizmo vertimo į lenkų kalbą. Pastarojo leidimo tikslūs metai nėra žinomi, tik remiantis bibliografiniais sąrašais spėjama, kad tai yra antrasis vertimas.

Beje, žinomi du J. Ledesmos vertimai į lietuvių kalbą: M. Daukšos ir anoniminis katekizmas (1605 m.). Būtina pabrėžti, kad M. Daukšos katekizmo, o vėliau ir anoniminio katekizmo šaltinis yra išplėstinis J. Ledesmos katekizmas. Žinoma, kad J. Ledesma italų kalba išleido du katekizmus tuo pačiu pavadinimu. Trumpojo katekizmo – „Dottrina Christiana Breve“ – anksčiausi leidimai, išlikę iki mūsų dienų, datuojami 1569, 1570, 1587, 1593 m. Išplėstasis katekizmas „Dottrina Christiana, a modo di dialogo del Maestro, et Discepolo, per insegnare alli Fanciulli“ greičiausiai pirmą kartą išleistas 1573 m. (išlikęs 1576 m. leidimas) (Michelini 2001, 227-228), nors kai kur nurodoma, kad tai galėję būti 1571 m. G. Michelini lenkiško katekizmo šaltiniu, o tuo pačiu ir lietuviškųjų, palyginęs lenkišką ir itališką tekstus, nurodo išplėstą trumpąjį katekizmą. Be to, po teksto analizės jis padaro išvadą, kad vietomis lenkiško teksto vertėjas „panaudojo mums nežinomą itališką leidimą arba „pagerintą“ 1576 m. leidimo perrašymą“ (Michelini 2001, 229). M. Daukša savo katekizmą galėjo versti iš 1572 m. išplėstojo „Dottrina Christiana“ vertimo į lenkų kalbą (Korzo 2004, 151) arba iš kiek vėlesnio vertimo iki 1592 m., kai M. Daukša pradėjo savo literatūrinį darbą (Temčinas 2013, 69).

Daukšos katekizmą sudaro dvi dalys: „Mokslas krikščioniškas“ ir „Trumpas būdas pasisakymo“. Nėra abejonių, kad ir antrą dalį iš lenkų kalbos išvertė M. Daukša. Pabrėžtina, kad lenkų katekizmo antra dalis, taigi, ir lietuviškas „Trumpas būdas pasisakymo“, remiasi kitais šaltiniais, o ne Ledesmos katekizmu (Michelini 2001, 228). Būtent antroji M. Daukšos katekizmo dalis mažai skiriasi nuo lenkiško katekizmo – beveik visur buvo versta pažodžiui, o pirmąją, kuri ir remiasi Ledesmos katekizmu, M. Daukša vertė kūrybiškai. Mokslininkai yra lyginę Ledesmos katekizmą, jo vertimą į lenkų kalbą ir M. Daukšos vertimą į lietuvių kalbą ir pastebėjo, kad M. Daukša daugiausia rėmėsi lenkiškuoju vertimu, o ne originalu italų kalba. Versdamas M. Daukša nevengė teksto pildymo savo kūrybos eilutėmis. Atsižvelgiant į kai kurias jo autorines eilutes galima daryti išvadą, kad jis Ledesmos katekizmą pildė pagal savo nuožiūrą, kas tuo metu galėjo atrodyti

gana natūraliu dalyku, nes tokia praktika buvo plačiai taikoma (Michelini 2001, 230). Visi lietuviško katekizmo pirmosios dalies teksto pakeitimai, ypač pildymai, parodo, kad M. Daukša iš lenkų kalbos vertė laisvai, nesiekdamas teksto atkartoti žodis žodin, galbūt pabrėždamas tai, kas Lietuvos skaitytojui būtų aktualiau. Tas ypač atsispindi katekizmo ištraukoje apie Perkūno, žalčių, medžių, kaukų garbinimą:

O kasą pražėgia sz-

tą prisâkimą?

Mo. Szitie îpaczei / kurie gâr-

biną vgnį / žemîną / giwatés

žálczius / pęrkûną / mędziús /

ałkus / Mędeinės kaukús ir

kitús biéssus: ir anié / kurie

žinauia / bûrę / nûdiia / áłwu

yr waszkú lâia / ant' pútos

ir ant pâuto węizdi: ir ku-

rie tã tiki: szitie wissi Diewo

atsizada / ir pristôia węłnóp

ir vž Wieszpatty sau áptúti (DK 76₁₇-77₈).

Tokios ištraukos negalėjo būti ne tik kad itališkame Ledesmos leidime, bet ir lenkiškame. Nėra aišku, kodėl tokio laisvo vertimo autorius atsisakė antrojoje knygos dalyje.

Vis dėlto svarbiausiu M. Daukšos darbu ir reikšmingiausiu lietuvių raštijos XVI a. paminklu yra laikoma jo 1599 m. postilė, tuo metu – populiarus tikybinės raštijos žanras. Būtent jos pratarmėje M. Daukša ir išreiškė susirūpinimą tuo metu susiklosčiusia lietuvių kalbos padėtimi. Jo žymioji prakalba yra net vadinama

„patriotiškumo manifestu“ (Daujotyte 2013).

Daukšos postilė yra J. Vujeko mažosios postilės („Postylla katolicka mniejsza“) vertimas. Ši J. Vujeko postilė visiškai atitiko kontrreformacijos reikalavimus. Koku tiražu buvo išleista M. Daukšos postilė, tiksliai nežinoma. Tai didelė, 646 didelio formato puslapių knyga. Joje paskelbta apie šimtą pamokslų su ištraukomis iš Šventojo Rašto. Iš knygos priedų matyti, kad versdamas postilę M. Daukša turėjo ne tik religinių tikslų. Jis siekė stiprinti lietuvišką Bažnyčią ir skleisti lietuvių kalbą ne tik pamokslų metu. Jis, kaip ir dar kelios to meto asmenybės, suprato gimtosios kalbos reikšmę: „Renesanso saulėlydyje pranašišką įžvalgią gimtosios kalbos sampratą tėvynei ir Europai pasiūlė M. Daukša. <...> M. Daukša pritarė jau iki jo iškeltai italų humanistų minčiai, jog kalba esanti esminė tautos ir valstybės atspirtis.“ (Kuolys 1992, 64). Gimtoji kalba jam buvo svarbiausia tautybės dalis ir šią mintį M. Daukša stengėsi pagrįsti gamtos, istorijos ir religiniais motyvais (Jonikas 1987, 95). Jau buvo minėta, kokia kalbinė situacija vyravo XVI a. Lietuvoje, o M. Daukša mėgino parodyti, kad lietuvių kalba tinkanti vartoti ne tik privačiai, bet ir visame viešajame valstybės gyvenime. Iš šito galima suprasti, kad M. Daukšos požiūris į tautą skyrėsi nuo vyraujančio to meto jos supratimo ATR.

Daukša savo raštus parašė gyva, plačiai visuomenei suprantama kalba. Jo vertimai pasižymi turtinga, vaizdinga leksika. M. Daukšos raštai, ypač postilė, turėjo įtakos XVII a. rašiusiems katalikų autoriams. XIX a. suklestėjus lyginamajai kalbotyrai ne kartą buvo perspausdinamos M. Daukšos raštų ištraukos. Anot V. Daujotytės, M. Daukšos postilės prakalba ne kartą buvo atspirties taškas ir vėlesnių amžių šviesuomenei, o jo mintys apie lietuvių tautinę ideologiją turėjo įtakos visuomenės veikėjams net iki XX a. pabaigos (Daujotyte 2013).

Literatūra

Daujotyte, V. *Tautiškumas / nacionalumas: kultūros lygmuo*. Metai, Nr. 08-09, 2013.

DK – *Mikalojaus Daukšos 1595 metų katekizmas*. Vilnius, 1995.

Girnius, J. *Raštai* t. III. Vilnius, 1995.

Jonikas, P. *Lietuvių kalba ir tauta amžių būvyje*. Čikaga, 1987.

Korzo, M. *Polski przekład katechizmu Jakuba Ledesmy TJ i jego wpływ na tradycję unicką w XVII w. Odrodzenie i Reformacja w Polsce*, XLVIII, 149-159, 2004.

Kuolys, D. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje (renesansas ir barokas)*. Vilnius, 1992.

Michelini, G. *Itališkas Ledesmos Katekizmas Dottrina Christiana: Daušos panaudoto lenkiško teksto šaltinis*. *Acta Linguistica Lithuanica* 44, 227-250, 2001.

Niendorf, M. *Świadomość językowa w Wielkim Księstwie Litewskim. Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*. *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, 56-60, 2010.

Temčinas, S. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos rusėniškoji literatūra kaip kultūrinės integracijos modelis*. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir tautiniai naratyvai*, 53-86, 2009.

Temčinas, S. *Pirmoji Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštijoje lietuviškai spausdinta (katalikiška) knyga: hipotetinis 1585 metų ar Mikalojaus Daušos 1595 metų katekizmas?* *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos istorijos ir tradicijos fenomenai: tautų atminties vietos*, 2013.

pasauliolietuvis.lt